

בעבור נעליים

מות העליונים. הגעל מכסה את הגוף מקצהו האחר, והריהי איפוא כמין כובע של מטה ועשויה לסמל את זיקת האדם הבוחר בה לעולמות התחתונים.

בתפקיד זה משמש ציור הנעליים לכל ארפו של הרומאן "תמול שלשום": כך יש להבינו כשלעצמו וכך יש להבינו כשהוא נקשר, כפי שעוד נראה, בציורים אחרים המעמידים עימו את הארג המוטיבי של היצירה שלפנינו.

נושא הנעליים מופיע לראשונה ביצירה כנושא בעל משמעות כשהוא קשור בידידה רבינוביץ. כאשר פוגש יצחק לראשונה את רבינוביץ, היה הלה עדיין חלוץ, וטהור, ורעב, ואין בו כי אם אידיאליזם צרוף. רבינוביץ זה מהלך, איפוא, יחף בלא מנעלים על הארץ:

חלץ הבחור את סנדליו ונטלם בידו ויצא... יצחק הביט על הארץ. ראה שרגליו של חברו יחפות. נתכווצו רגליו בתוך מנעליו כאילו נתקבו בקוצים... נגרר והלך אחרי בן לויתו שהיה מהלך ושותק וסנדליו בידו (48).

זוהי איפוא תחילתו של רבינוביץ: האיידיאליזם שבו מסומל בחליצת הנעל, כלומר, בהפניית עורף לעולם הזה. יצחק קומר מודע לכך היטב, שכן מאוחר יותר, כשנתברגן רבינוביץ, פנה עורף לאידיאליזם והחל "נועל נעליים של לכא" (87), אומר לו יצחק: אהוב אתה על עצמך בנעליים אלו של לכא, ואני אוהב אותך בשביל שאני נזכר סנדליר העקומים (87).

כאשר מופיע לנו אידיאליסט צרוף אחר, הרב מנחמקי, שהוא הדמות השלמה והחיונית ביותר ברומאן "תמול שלשום" ויש בו משהו מסממני משיח, מתואר אף הוא באותו אופן:

וכשהיה לומד היה לומד בעמידה, על גבי עמוד שהתקין לו. נעשו רגליו קהות מרוב

במאמרי "הרגל המתוקה"¹ ו"שתי הקומות"², שדנו בנושא אחד ביצירת עגנון "תמול שלשום", הבאתי בין שאר הקטעים המתארים את התחבטותו של יצחק קומר בין שני ארחות החיים – הדתי והחילוני, בין שתי הנשים – שפרה וסוניה, ובין שתי הערים – ירושלים ויפו, אף קטע זה, שבו מראה שר החלום ליצחק קומר כיצד נסיונו להיות בן-בית בשני העולמות גורם לו שהוא נטרד משניהם:

מלאכים רעים שקיבלו את חיותם מעוונותיו הראשונים... הואיל ולא היו יכולים להתקרב אצלו, שכבר התיש כוחם על ידי מעשים טובים, העמידו להם שליח את בעל החלום, שהוא ממוצע בין טוב ורע. בא בעל החלום אצל יצחק ומשכו אצל הים. שכח שם את מנעליו. חזר אצל מנעליו. הפריחה רוח את כובעו. פגע בו אדם אחד ואמר לו, בוא ואראך היכן כובעך. כיוון שהלך עמו נעלם. עמד יצחק ברחוב יחף ובלא מנעלים וראשו מגולה (542)³.

בהמשכו של אותו קטע בא ציור שתי הקומות שהיה עיקר עניני באותו מאמר, אך לצורך נושאי הנוכחי הבה נתעלם מאותו ציור ונבדוק רק את תחילתו של הקטע, כלומר, את הפסקה בה מראה שר החלום (שהגו ממוצע בין טוב לרע) ליצחק, שסופו לצאת קרח משני הקצוות: לא יפו ולא ירושלים, לא סוניה ולא שפרה, הווה ואומר, לא כובע ולא נעליים.

הגעל היא הסמל ההפוך לכובע. הכובע מכסה את הגוף מקצהו האחד, ועשוי הוא, במצוות הדת, לסמל את זיקת האדם לעול-

1. "הארץ", 26 ביולי, 1963.

2. "הארץ", 9 באוגוסט, 1963.

3. כל מראייה המקומות במאמר זה, פרט לאחדיו, הם מ"תמול שלשום", הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב, תש"ז.

עמידה, היה חולץ את מנעליו ומניח בקבוק ועומד עליו (175).
 כאמור, רבינוביץ, שלא כמנחמקי הרב, אינו מתמיד הרבה באידיאליזם שלו. הוא עוזב את העבודה ונעשה משרת בחנות בג' דים, סוחר, וסופו שהוא קם ועוזב את הארץ. והנה, כאשר יצחק מלווה את חברו לאגיה, הביט על מנעלי הלכא של חברו, שהיום היו מבהיקים יותר מכל יום (94).

אין תימה שנעלי רבינוביץ שמחות ומב-היקות היום, שהרי יום ירידתו מן הארץ יום שמחה הוא להן, שהרי בכך נתגברה מהותן והיטתה את רבינוביץ לקוטב שלהן. בינתיים רואה יצחק בנמל את סוניה, חברתו קלת הדעת, השטחית, הטפשה, הגועלית, הטפית לית והמזויפת של רבינוביץ, וכבר כתבתי במקום אחר שלא על חנינם נקרא שמה סוניה, שהשומעו יהגהו זוניה (שלא לדבר על שם משפחתה, צוירינג, שמשמעו שתי טבעות). קטע פרידת סוניה מרבינוביץ הוא זה:

זקפה סוניה עצמה ועמדה על נעליו של רבינוביץ ונשקה לו נשיקה אחרונה. פנה רבינוביץ כנגד יצחק ואמר לו שלום. הוציא מטפחת מכיסו וקנה את מנעליו (94-95).
 סוניה מבקשת איפוא להטביע חותם כל-שהו, גופני, ארצי, במהותו הגשמית של רבינוביץ, במנעליו, אבל הוא נוטל את מט-פחתו מכיסו ומקנה את מנעליו ממנה. יצחק לגבי סוניה כהרבסט לגבי שפרה: לאדם כמוהו, "בשר כבשרך לא במהרה ישכח", כמאמר המשורר. לא כן רבינוביץ בגלגולו החדש. הוא מוחה את עקבותיה של סוניה מעל נעליו, מקנה את זכרה מגופו, ושוב אין לו דבר אליה.

סוניה, כמובן, איננה שונה בנידון זה מרבינוביץ. הדבר הראשון שהיא עושה לאחר פרידתה מרבינוביץ בנמל הוא לצחצח את נעליה: הווה אומר, למחות מגופה את שרידי נוכחותו של רבינוביץ ולהכשיר את עצמה למאהב חדש. תן דעתך כמה מלא וממולא הקטע הבא ברמזים ארוטיים ותת-משמעותיות המגלות את תיעובו הגמור של עגנון לסוניה זו:

עמדה סוניה ולקחה אגודה של יסמין, הריחה בהם והטילה מהם לאחוריה ואמרה, אצחצח את נעלי. העמידה רגלה אחת על תיבה של מצחצח נעליים והגביהה שולי שמלתה. 4. יישר הצחצח את רגלה והחליק

את נעלה. נטל כלי השיער ורקק לתוכו⁵, נעצו במשחה והתחיל מצחצח עד שהנעל הבהיקה כמראה. נזכר יצחק שעה שעמדה סוניה על רגליו של רבינוביץ ונשקה אותו על מצחו. העביר יצחק ידו על מצחו והציץ לתוך ידו⁶. העמידה סוניה רגל שנייה לפני המצחצח וזירזתו שיעשה יפה יפה, כאילו רגל זו עיקר. אחר כך מה היה, שאל יצחק את עצמו והשיב לעצמו, אחר כך הוציא רבינוביץ מטפחת של שיראים וקנה בה את האבק שעל מנעליו. חסל⁷, קראה סוניה ונתנה לערבי את שכרו והלכה (96).

ולאחר שסיימה את פרשת האהבים עם רבינוביץ, וקנחו נעליהם זה מזה, נותנת סוניה עיניה ביצחק. ובמה היא נותנת את עיניה ביצחק? לא בנפשו, כמובן, ולא במה שנאה בו, אלא כמובן בסמל הארציות שהוא לפי מדרגתה בנעליו: "השפילה סוניה את עיניה ונסתכלה בנעליו של יצחק" (100). לאחר מכן מספרת סוניה ליצחק סיפור ארוך, שמחמת ארפו לא אוכל להביאו כאן, אך בוודאי זכור הוא לכל קורא "תמול שלשום" – הסיפור על מיטלמן (אשר שוב, שמו מלמד על מהותו, מתווך, סרסור) שירד מן הארץ למצרים ונעשה שם בעל תעשיית נעליים, מתוך שהחליק לשונו ודיבר עם בעל חנות נעליים על עניני נעליים וקנה את ליבו. מובן שמיטלמן זה, איש הנעליים, הוא האידיאל לסוניה. אגב, הקשר בין מי-

4. דוק: "ברוב עוונך נגלו שולייך, נחמסו עקביך... וגם אני חשפתי שולייך על פניך, ונראה קלונך, ניאופיך ומצהלותיך, זימת זנותך על גבעות בשדה" (ירמיהו יג). "וגי-ליתי שולייך על פניך; והראיתי גויים מערך וממלכות – קלונך" (נחום ג, ה). "כל מכבדיה הוילות כי ראו ערוותה... טומאתה בשוליה" (איכה א, ח-ט).

5. דוק: הריהו ככל מאהביה של סוניה, הרוקקים לתוכה כאשר הם נמשכים לאר-ציותה (נעליה) של סוניה, שהיא מנצנצת באותה שעה ביותר.

6. דוק: יצחק נוטל כאילו את נשיקתה של סוניה מעל מצחו (מצחו של רבינוביץ) למשמרת.

7. דוק: כיוון שקישור הדברים הוא לרבי-נוביץ, מתקבל הרושם כאילו סוניה מגיבה על מחשבותיו של יצחק בכך שהיא אומרת, חסל סדר רבינוביץ.

טלמן איש הנעליים לרבינוביץ אינו מקרי. מיטלמן, ש"דיו פרוסה על כל ארץ מצ"רים", נשא לאשה את אחותו של בעל החנות (102) והוא אשר מנבאת סוניה לרבינוביץ: "אחרי שנה ושתי שנים יחזור עם בת אדוניו שקיבל אותה מאביה כתוספת נדוניה" (105). שניהם, רבינוביץ ומיטלמן, עבדי נעל הם, עבדי עבדים להצלחת החומר רית. אגב, קטע זה מסתיים באחת העקיצות הטיפוסיות שעגנון, בחריפותו הרבה, מחלק לסוניה כמעט בכל עמוד, ואף על פי שאין היא נוגעת לסמל שלנו אין אני יכול להתאפק מלהביאה פה. היא מזמינה את יצחק לקלוב הפועלים. "אין מקום ביפו שאדם אינמליננטי מוצא בו כלילי חורף תה ועיתון אלא קלוב הפועלים. על העיתונים אני מזותרת, אבל כוס תה אני מוכנה לשותות" (102).

מכאן ואילך המוטיב שלנו, משהוצג פעם ופעמים ושלוש בצורה ברורה, מתחיל להור פיע בצורה מסובכת יותר, ובואריאציות מעניינות יותר ויותר. כיוון שהזכרנו את סוניה ונעליה ורבינוביץ ונעליו, מופיע המוטיב שוב בהופעה מיוחדת מאוד: מיד אנו שומעים, כאילו דרך אגב, על הסנדלר של סוניה (עמ' 115):

סוד אחר יש בסוניה, זה זוג נעליה, שעשה לה הסנדלר מהומל שאין רוב הנשים מכירות אותו... ואינו יודעות שיש כאן סנדלר יהודי שהנעליים שהוא עושה נותנות זיקוף קומה ועמידה נאה... סוניה צופנת את סודה ואינה מגלה לחברותיה.

אולם לחברה אחת היא מגלה את הסוד, וחברה זו אינה אלא הילדא, אשתו של רבינוביץ, שאף היא כסוניה – היא אשה שעזבה את בעלה מתוך שהלכה אחר פלבה שנמשך אחרי רבינוביץ שנתן לו שזקולד וצוקר (ופרשת סוניה, הכלב והצוקר ב"תמול שלשום" פרשה בפני עצמה היא, שסיעופיה רבים ולא אוכל לדון בה כאן). אשה זאת הביאה אותה סוניה צוויירינג אצל סנדלר אחד קטן מעולי הומל שעושה נעליים יפות יותר משל כל הסנדלרים ביפו (451).

מהו ענינו של סנדלר זה מהומל, שעושה נעליים לנשים בעלות כלבים אלה? כמ"דומני שלא נטעה אם נזכיר שעגנון שם ליבו פעמים רבות לחילופי האותיות ה' וג' בפי דוברי רוסית, ואנו נזכרים בשירה, שלילגלה על מחזרה השאפן שהיה אומר

ברוסית צחה גייריר גינה ותיאודור גרצל. מעין חילופים אלה של ה' וג' מוצאים אנו בסיפורים המאחרים, כאשר מחלפות ע' וג' – כמו בסיפור על עלדג, היא גלדג שב"עד עולם", וכן עוד. והנה, כך מסתבר לנו איפוא שעושה הנעליים הזה, שנותן חן ומשיכה לסוניה והילדא ושכמותן בא מגומל, שם אשר אם נטהו בלשון רבים על פי המוסבר באותו סיפור ("עד עולם") נקבל את השם 'גומלדא'. היא היא העיר שהיתה מלאה זונות "וקדשות וקדשים וכלבים שכל אחד צבע אחר לו לפי עורו לפי גלימתו ולפי האתן והמחיר". הנעליים הללו מוליכות אותנו עד מקורן, עד גומלדא, אשר ב"תמול שלשום" מופיעה בצורת הגמל הקדמון בסיפור הגינאולוגי של בלק: "בראשית היה הגמל" (473).

המוטיב שלנו מקבל סיבוך מישנה במקום זה, כיוון שכנגד הסנדלר מהומל, מקור תילוי הראש שניתן לזוניה ולשאר בעלות הכלבים, מוצאים אנו סנדלר אחר ב"תמול שלשום", סנדלר העולה לירושלים כדי לתקן את עצמו:

באותם הימים שמע יצחק על סנדלר אחד ביפו שהניח את מלאכתו ואת אשתו ואת ילדיו הקטנים ועלה לירושלים ונשתקע בבית מדרשם של הברסלביים. סנדלר פשוט תופר נעליים עשה מעשה משום שנפשו חשקה לתקן את עצמו. יצחק לא היה עושה כן... יש אנשים שבכל מקום שהם, חיים הם את חייהם לפי חפצם ורצונם. יצחק לא היה מהם... (182).

איפיון אחרון זה הריהו בדיוק איפיונו של רבינוביץ, הנזכר שלוש פעמים ביצירה: "שכל מקום הוא מקומו" (105, 114, 142). גם בפרוטטיפ שלו, הרגל המתוקה, נאמר שכל מקום מקומו והכל נעשה לפי רצונו. וכן אומר רבינוביץ ליצחק בחלומו המכ"ריע, האחרון לפני מותו שעוד נשוב לטפל בו: "רואה אתה ידידי, הכל ניתן בידינו, וכל שאדם מבקש לעשות הוא עושה" (597). גם הרגל המתוקה וגם הסנדלר הגיעו לבית המדרש של הברסלביים, ובחזק יד נטלו להם נחלה בשני העולמות. אלא שדבר זה אינו אפשרי ליצחק, שהוא נגרר מעולם לעולם ומקפח את חלקו בשני העולמות: בעולם הכובע ובעולם הנעליים, בדיוטה העליונה ובדיוטה התחתונה. אגב, אותו סנדלר נזכר שוב בקטע מפתח ב"תמול שלשום",

כאשר מפותח סמל שתי הדיוטות לגבי רבי חיים רפאל, חוזרים אנו ושומעים כי

בבית תפילתם של הברסלביים קנה לו ר' חיים רפאל חבר, אדם תמים שהיה מטליא נעליים ביפו שהניח את מלאכתו ואת ביתו ועלה לירושלים... (532).

הסנדלר יכול איפוא גם הוא לעבור לירושלים ואינו ניוזק בה, כיוון שעבר כולו מרצון לעולמה. הרגל המתוקה זוכה לגילוי ר' נחמן מברסלב עצמו בירושלים (376), כשם שהוא זוכה לגילוי עריות ביפו. יצחק קומר, שאין בו חוצפה ואינו מבעלי כוח הרצון, נטרד משני עולמותיה של גומ' לידתא: מן הארצי ומן הרוחני כאחד.

הפלגנו מעט בפיתוח סעיפיו של המוטיב ונתרחקנו מפרשת יצחק וסוניה, שעמדנו בה בשעה שראינו את ראשית הופעתו של מוטיב הנעליים בספר. נחזור איפוא אל קו העלילה המתפתחת ונראה שם את המוטיב שלנו בגלגול חדש. רומאן זה שבין קומר לסוניה, שהתחילה אותו סוניה בעבור נעליים, נגמר בוואריאציה על אותו מוטיב: בעבור גרביים. שהרי זה שיעור אהבתה ומידת תחושתה של אותה קליפה סוניה שמה:

סוניה לא קפצה לקראת יצחק ולא פשטה את זרועותיה לחבקו... דמומה ישבה סוניה... ותלי תלים של גרביים מונחים על ברכיה. מיום שמכיר יצחק את סוניה לא דאה אותה מתקנת גרב, עכשיו כל פומקאותיה נת-לקטו ובאו אצלה לבקש תיקונם. סוניה עשתה את מלאכתה כאילו אינה רואה את יצחק (142).

וכאילו לא די לנו בגרביים אלה, שבהם משלחת סוניה את יצחק מלבה ומחדרה, חוזר המספר ומביא לנו גרביים אחרים כשהוא מספר כיצד אירע השינוי בלבה של סוניה ובטלה חיבתו מלבה.

שינוי זה מאימתי התחיל? ראשית הדברים אולי כך היו. מעשה ומצאתו לבוש בגדים חדשים... פתאום אמרה, מורה עברי היה בעירנו, סגלגל כחבית של דגים מלוחים, שהיה לובש פומקאות כחולים כפומקאות אלה שאתה לובש... כיון שהרגיש בלג' לוגה, נפגע מדבריה. וכיון שראתה שנפגע, לא הניחה דבר שלא נתגרתה בו (150).

ולא רק סוניה ומיטלמן ורבינוביץ והילדא חטאו בנעליים. גם יצחק חטא בהם, אבל בדרך אחרת. יצחק, חטאו החוזר ומודגש לכל אורך הרומאן הוא זה, שהרשה לאביו,

לאחיו ולאחיותיו להיות נמקים בעניות, בלא שיהיה להם סיפוק צרכי הגוף, בעוד הוא הפרוטה מצויה בכיסו. שוב ושוב נזכר יצחק באביו המתענה, החייב לשלם את ההלוואה שלוה כדי שיוכל לשלוח את יצחק לארץ ישראל. שוב ושוב נזכר הוא באחיו יותיו ואחיו הרעבים, מייסר עצמו על כך, אך אינו עושה דבר. חשוב לנו מאד לזכור כי עגנון חוזר ומדגיש את חטאו זה של יצחק בקטע מרכזי שבו הוא שואל: "יצחק זה, שאינו גרוע מכל אדם, מפני מה נענש כל כך? וכי בשביל שנתגרת בכלב?" (604). באותו קטע עצמו, מיד לאחר הסיפור על סבלות יצחק עקב הנשיכה שנושך, מספר לנו עגנון כאילו לפי תומו על "ר' שמעון קומר, אביו של יצחק חברינו שעדיין רדוף היה על ידי נושכים" (604). ואין אנו יכולים שלא לגזור מאותו לשון נופל על לשון שבין נשיכת הנשך ונשיכת הכלב תשובה של מידה כנגד מידה לשאלה שנשך אלה בתחילת הקטע. כפי שאומר מיד, תשור בה מפלצתית זו אינה נכונה לגמרי, אך היא מרכיב חשוב בפיתרון חידתו של יצחק. והנה, כאשר מופיע אותו חטא בסיפור לראשונה, מופיע הוא כך:

אומר יצחק בלבן, אם יעורני השם ותיפול פרוטה יתירה לתוך ידי אשלח לאבא ליקח לה מנעלים. השם יתברך שהוא טוב יותר מבריותיו הטיל פרוטה לתוך ידיו של יצחק, אבל יצחק לא שלח לבלומטש-לאה לקנות לה מנעלים, אלא לקח לו ריבה להמתיק את סעודותיו עם סוניה (135).

ודוק, ששוב מתקשר כאן מוטיב הנעליים במוטיב דומיננטי אחר: הריבה שממתיקה את הסעודה עם סוניה קשורה לצוקר, כלומר, לדמות הכלב, שהרגל המתוקה ורבינוביץ ביץ מאכילים אותו צוקר ולדעת השומר הערבי עשוי הוא צוקר כולו (139). אם נדמה שאני מפליג כאן בקשר אסוציאטיבי רחוק, בא עגנון ומחזק את קישורי הדברים בפעם הבאה שריבה זו נזכרת בסיפור (ואגב כך, מחזק אף את האסוציאציה המיידית של ריבה - ריבה: יצחק לא לקח מנעלים לאחותו, אלא לקח לו ריבה להמתיק את סעודותיו!).

הכל מוכן לסעודה, אין חסר אלא סוניה שתכנס לסעודה. עומדת לה הקופסא החדשה של מרקחת שקנה יצחק כדי להמתיק בה לסוניה את סעודתה, והבתולה המצויירת על

גבי הקופסא פורטת שיניה ומחייכת בו (151). הריבה המתוקה, המזוהה עם הריבה המ- תוקה שעל הקופסה, חושפת שיניה כנגדו ומחייכת בלעג. והלא חשיפת שיניים זו כלבית במובהק היא, וסופה שהיא מביאה על יצחק את המוות; הכלב בלק נושכו כאשר נשתרבה לשונו ו"התחיל חילחול מתוך מחלחל בין שיניו" (595). תיאור כלבי מעין זה הוא גם תיאורה של סוניה, באותו ערב שבו היא נושקת את יצחק לראשונה: "פיה היה פתוח ולשונה נתונה בין שפתייה כמלקקת ולוקקת" (126). מוטיב המתיקות מצטרף כאן לציור השיניים, כאשר האשה- הכלב מגלמת את שניהם. באותו חלום אחר- רון של יצחק, מופיע מוטיב זה שוב, לאחר רונה, בשיא עיבויו, כאשר רואה יצחק את ארנף

עומד בצירפו של הרגל המתוקה כשהוא מחליק את שיניו של צוציק ומדבר עמו בלשון נקבה ואומר לו אתי, וצוציק נהנה ומתפנק לפניו כנקבה (597).

הוא השטן, הכלב (סמאל נקרא כלב; ע' 300), הוא יצר הרע, הנקבה, והוא מלאך המוות, ארנף. ארנף והרגל המתוקה יכולים להחליק את שיניו של הכלב, בלי שישוך בהם. יצחק המחליף את צרכי הגוף (המג- עלים) של אחותו כדי להמתיק את ארוחותיה של סוניה (כלומר, לעשות כמעשי רבינו- ביץ: לתת צוקר לכלב) מתחייב בנפשו. כך קורה כיוון שהוא מאמין שהוא מתחייב, הוא מתחייב בנפשו. האמת שהכלב קורע מגופו בנשיכה היא כוכור האמת שהוא עצמו יצר.

עוד פעמים אחדות מופיע ציור זה של נעליים ביצירה וקובע, על ידי קצב התפע- נחותו, את הדינאמיקה של קטעים רבים בה. אולם כיוון שאין ביכולתי להקיף את כולם, אסיים עתה באותו קטע שהזכרתיו כבר כמה פעמים, חלומי האחרון של יצחק, שהוא בעל משמעות יתירה ביצירה. אני מצטט את סיומו של אותו חלום:

עשתה הילדא רבינוביץ את עצמה כמין כדור ואמרה, הסו ילדים הסו. הציץ עליה יצחק וראה שנעליה הן של סוניה, והן עשויות מעור זהבה, או אולי מקליפתו של תפוח זהב. והואיל ואין דרכן של נעליים להיות נעשות מקליפות של תפוחי זהב, הבין יצחק מדעתו שהוא עצמו צבע את הנעליים בסמנים שלו (598).

זה שנעליה של הילדא רבינוביץ הן של סוניה, כלומר, סנדלרה שמהומל עשאן, זאת יודעים אנו כבר. אך מה ענינו של תפוח זהבה לכאן ומדוע עשויות הנעליים מעור זהבה או מקליפות של תפוחי זהב, ומדוע סבור יצחק שהוא הוא שצבען?

תפוח זהבה מתואר ב"תמול שלשום" לרא- שונה בקטע שהוא בהחלט יוצא מגדר הרגיל, ומעיד על עצמו שאין להבינו אך ורק כפשטו של הכתוב:

תפוחי זהב גדולים וטובים מלאים את הארץ, וריחם כריח עולם שכולו טוב, וכמין ארץ חופף עליהם, כאור היוצא מן הזהב (81). תפוח הזהב מתואר ב"תמול שלשום" לרא- דיאלי, עולם שכולו טוב, ואור זהב בוקע מהם. אור זהב זה מופיע הרבה ב"תמול שלשום", והוא "סימנה המסחרי" של שפרה, הקו המאפיין אותה ביותר: שערותיה הן "נימין של זהב" (599) ועיניה,

עיניה יותר משהן פקחות הן עצומות... ואמה קוראת להן עיני זהב. ובאמת גדמה כאילו חוט של זהב נמשך מהן, והוא שקשר נפשו של יצחק בנפשה של שפרה (323).

ושוב השקט הנפשי שהיה זורח מתוך עיניה עיני הזהב ודומה היה כאילו זהרורי זהב נוש- רים מהן (601).

וכן עיניה עיני הזהב שריות להן על אריגיה (538). וכאשר דאוגה היא, נאמר כי עיניה "כזהב שהחליא" (493), וכיוצא בהן. אולם אור זהב זה אינו מיוחד רק לשפרה, וגם סוניה נטלה בו חלק. כבת דמותה שירה, שאף היא נראית כגבר ותספורת גבר לה, מנומשת היא סוניה. אולם נמשיה של שירה הם "כראשי מסמרים", ואילו נמשיה של סוניה "מדר- דרות כעדרשים של זהב" (123), וכן שלוש פעמים בע' (405), ונימים של זהב לה על שפתייה (183). אור זה של זהב, הבא מעולם שכולו טוב, הריחו זורח בשתי הנשים, בכל אחת על פי מידתה ועל פי דרכה. אך מה מידה נוהגת סוניה באותם תפוזים? הקט- עים המספרים על כך מאפיינים מובהקים הם לטיבה של ריבה קלת דעת זו, שבעלת מלאכות הרבה היא ואינה יודעת טיבו של רגש אמיתי והתקשרות אמיתית, לא לאביה האומלל ולא לגברים בני זוגה. כאשר היא הולכת עם יצחק בנמל, טורח עגנון להש-

מיענו כי "ריח תפוחי זהב רקובים" (96) נודף שם. את יצחק הבא אליה מאכילה היא בתפוחי זהב מפולחים:

ישבה ונטלה סכין וקילפה, והניחה לפני יצחק תפוח זהב מקולף ומפולח פלחים פלחים. נטל יצחק פלח ואכל, כשסוניה מקלפת שני ושלישי. אכול מר קומר אכול, אמרה סוניה רכות, יש כאן הרבה (116).

דברים אלה חוזר יצחק ומהפך במחשבתו, שמשמעותם הארוטית של הדברים מתבררת לו יותר ויותר. זו ארץ שתפוחי הזהב היקרים, אותם דברים שבחוצה לארץ היו נדירים כל כך (מימיו לא שח עם אשה בחוץ לארץ) מוגשים לו מנותחים ומפולחים: אכול מר קומר, אכול, יש כאן הרבה. וכאשר יוצא הוא ממנה אומר הוא בלבו כי

העולם שמח, וריח של תפוחי זהב נודף מכל פרדס ומכל אילן, זה הריח של תפוחי זהב שקרובים ומצויים לך, ואם תפשוט ירך באילן ותקטוף לך פרי לא יגער בך בעל הפרדס, שתפוחי הזהב מתגלגלים כאן כתפוחי אדמה בחוצה לארץ (117).

ואכן קומר פשוט ידו וקטף, אלא ככל הנראה תפוח זה, תפוח זהב זה שעלה בידו, לא היה תפוח זהב של אמת, שאהבת סוניה לא ניתנה לו, ונשיקת פיה, שיצחק שמר פיו בשבילה מאז מות אמו (127) היתה חסרת ערך וחסרת משמעות. מה שהוא קיבל לא היה זהב, ואף לא תפוח זהב אמיתי, אלא קליפה של תפוח זהב. ואפשר אפילו לא קליפה של תפוח זהב, אלא סתם עור זהבה שהוא השלה את עצמו בו שהוא תפוח זהב, וערך הזהב לו: הוא עצמו צבע עור זה בסממניו, והשלה עצמו שהוא זוכה באהבה האמיתית. שהרי כך אומר לו חלומו האחרון, כשהוא רואה את הילדא רבינוביץ כמין כדור (שהרי מתגלגלת היא מאדם לאדם); אז מתגלה לו, לפני מותו,

שנעליה הן של סוניה, והן עשויות מעור זהבה, או אולי מקליפת תפוח זהב, והורא איל ואין דרכן של נעליים להיות נעשות מקליפות של תפוחי זהב, הבין יצחק מדעתו שהוא עצמו צבע את הנעליים בסממנים שלו (598).

יצחק, שניסה להיות תלמידם של הצובעים הגדולים, הרגל המתוקה ורבינוביץ (המופיע בחלום זה כחצופ רב צבעים) משלם מחיר מלא בעד האשליה שהוא, בעזרת הצבעים והכתב שלו, הפך אותה לאמת.

כנספח לדברים אלה, ובשוליהם, אבקש להביא עוד קטע אחד מרומאן אחר, מ"שירה". כפי שהזכרתי כבר פעמים אחדות נראה לי ש"שירה" הוא מבחינות רבות המשך ל"תמול שלשום", והמשולש יצחק – סוניה – שפרה שב"תמול שלשום" מתגלגל במשולש הרבסט – שירה – אליזבת ניי שב"שירה". אולם על מידת הדמיון ועומקו אפשר לעמוד רק על ידי בדיקת הארג המוטיבי של שירה, הממשיך את התפתחותם של המוטיבים המרכזיים של "תמול שלשום", ובראש וראשונה, את מוטיב הרגל והנעל. כפי שהנעל מסמלת את היסוד התמרי, האצני, והמיני ב"תמול שלשום" כך הוא ב"שירה". אך כאן אביא רק את הקטע בו מתחיל מוטיב זה להתפתח:

שירה... באה וישבה ביניהן. עם שהרבסט עצם את עיניו כדי שלא להסתכל בה, בא קבצן סומא משתי עיניו⁸ והתחיל מטייל בין הנשים... גורר את רגליו וממשמש בכל אשה ומפזם לו פזמון של שעזום... ומתנפלת האדומה שבראשו משתלהבת וצור חקת צחוק התולים... ישבה לה שירה כבור שה בתוך גופה שהתחיל מרחיב והולך עד שהקיפו אבריה המלאים את הקבצן השמן. הסיע הרבסט עיניו מהם והרהר, כמה חצופה אשה זו שאינה בוששת בפני הבריות וכמה גרוע טעמה שמושיטה אבריה לחבק קבצן סומא שעיניו מעלות ריח רע... בפתאום ארע דבר תמוה, עם שהם סמוכים זה לזה התחילו מצטמצמים והולכים עד שלא נשתייר משירה אלא סנדל לבד של שמאל. והרי זה תמוה. סנדל שאינו אלא כלי אחד מכלי הגוף האריך נתכנסו בו שני בני אדם, אחד שמן ואחד חצי שמן. שמא לא נתכנסו בתוך הסנדל? אם כן לאן נעלמו?... על כרחנו עשוריים הם בתוך הסנדל⁹.

פיתוחו של קטע זה מעמיד, לדעתי, את כל שאר עלילתו של הרומאן שירה, לרבות הסיפור "עד עולם" שהוא, מבחינה זו, שיאם והתרתם של "שירה" ו"תמול שלשום" כאחת.

8. ודוק: הריהו בא, כאילו, מתוך עיניו שד הרבסט.

9. "שירה", הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב, תשל"א, עמ' 8. ודוק: הוא הסנדל, הוא גומלידתא, והוא בית המצורעים.